Шевчук І. Л., кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри юридичного документознавства Національної академії внутрішніх справ

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ НАКАЗУ В ДІЛОВІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

У лінгвістичній науці відомим є те, що значення волевиявлення є спільним змістовим компонентом усіх можливих імперативних словоформ і конструкцій. Але в кожному конкретному мовленнєвому акті волевиявлення оцінюється мовцем і слухачем як певний тип модальної реалізації значень наказу, прохання, поради, дозволу та ін. У східнослов'янській лінгвістиці аналіз структурних і семантичних ознак імперативних одиниць проводився і проводиться переважно на прикладах простих односкладних і двоскладних речень, що пояснюється значною кількісною перевагою такого типу структур над усіма іншими. Саме на основі цих конструкцій і робляться основні висновки щодо центру і периферії імперативної спонукальності, визначаються морфологічна, синтаксична та інтонаційна специфіка засобів імперативності, встановлюються особливості імперативних одиниць з погляду їх комунікативної організації.

У мовознавстві дослідження імперативного значення і його відтінків проводилося в низці відомих праць із синтаксису. Зокрема, О. М. Пєшковський виявив вісім відтінків імперативного значення: просте спонукання, прохання, благання, дозвіл, умовляння, застереження, наказ, жартівливе або іронічне спонукання [3, с. 207]. Російські теоретики функціональної граматики визнають наявність семантичних різновидів значення волевиявлення (наприклад, таких, як вимога, прохання, порада і т. ін.) [5; 6]. Але той факт, що ці різновиди волевиявлення не мають спеціальних граматичних засобів свого вираження, підводить авторів до висновку, що «підстав для розрізнення окремих граматичних значень волевиявлення немає» [6, с. 203]. Учені погоджуються з тим, що спеціальним граматичним засобом розрізнення відтінків спонукальних значень є специфічна інтонація висловлення, але, тут же зазначають, що кожна з імперативних конструкцій

співвідноситься, як правило, більш ніж з одним значенням: передає вимогу, наказ, заборону, повчання – категоричне волевиявлення; пораду, дозвіл, прохання – пом'якшене волевиявлення [6, с. 203].

В українському мовознавстві більшість дослідників подає категорію імперативного спонукання в контексті дієслівних способових форм, а також при визначенні типів речень за метою висловлювання. Так, у відомій колективній монографії «Синтаксис словосполучення і простого речення» наказовість розглядається як спонукання адресата мовлення до виконання певної дії, як реакції на наказ, прохання, вимогу тощо [4, с. 20], а І. Р. Вихованець кваліфікує наказову спонукальність як різновиди волевиявлення: наказ, вимогу, заклик, побажання, прохання, пораду, дозвіл [1, с. 145], тоді як М. У. Каранська при описі речень спонукального типу акцентує увагу на характері відношень мовця й адресата, а саме вольових стосунках: мовець спонукає щось робити або не робити, тоді як адресат має здійснювати визначене [2, с. 117].

В аналізованих синтаксичних структурах ділової документації Гетьманщини найбільшу кількість становлять одиниці, які виражають наказ. Як показує наша статистика, вони становлять 27,2 % від загальної кількості досліджуваних імперативних конструкцій.

В Академічному тлумачному словнику української мови "наказ" тлумачиться так: «1. Офіційний документ, у якому викладається розпорядження, постанова і т. ін. військового начальника, керівника установи, підприємства, організації і т. ін. 2. Розпорядження, постанова, вказівка і т. ін.» (СУМ, V, 99).

Імперативні конструкції наказового різновиду виділяються як варіант комунікації насамперед офіційного характеру, що пов'язано з його розумінням як офіційного розпорядження того, хто наділений владою. Наказ завжди спрямовується «зверху вниз», тобто від керівника до підлеглого. Його досить чітко можна відрізнити у стандартній комунікативній ситуації. Наказуючи, керівник вважає, що підлеглий повинен виконати ту дію, про яку ведеться мова. Наказ передбачає субординаційні відношення між комунікантами у варіанті старший – молодшому. Мовець є особою, яка має певні права, інакше кажучи, може наказувати

той, хто має відповідні повноваження. У такій ситуації мовець за суспільним становищем вищий за адресата, напр.: Теды *да будетъ* о такъ присно *хвалимо* и *превозносимо* имя его божественное, яко не презрѣ безустниковъ воздыханія и слезъ вашихъ (Універсал Богдана Хмельницького, 1648, АЗР, V, 80).

Домінантна позиція мовця у наказі може визначатися віковим статусом, авторитетністю. У цьому випадку саме різниця за віком і ступінь знайомства відіграють визначальну роль, адже етикет не дозволяє мовцю звертатися з наказом до незнайомця. Подібну ситуацію ілюструє приклад: К тому ж зъ тамошними командуючими ... во всекомъ согласии и послушенъствѣ *поступайте* и чинно въ тамошных дѣлах *управляйтеся*... (АКНЗС, ордер, 97).

За нашими спостереженнями, у ділових документах української мови XVII–XVIII ст. для вираження наказу в основному використовувалися форми інфінітива, причому форми доконаного виду підкреслювали, що наказ потрібно обов'язково виконати, тобто ці форми виявляють більшу категоричність, ніж форми недоконаного виду, напр.: ... Яковенка спод напрасного ареста *освободить*, і отсель к нему нѣкакого дѣла вамъ *не имѣть*, і обидь ему и озлобленій *не чинить*... (ДДГ, 54); ... к нам на встречю *прибыть*, *соединітца* незамедля (АКНЗС, наказ, 91). А конструкції з інфінітивними формами недоконаного виду, на наш погляд, все ж надають виконавцю певної можливості діяти на свій розсуд, напр.: ... так же на третеи части в тои же суме осмъдесѣт коп. грошеи литовських *держати* и *вживати* до тых часів... (ВГ, 18). Для чіткішого виділення того, що саме потрібно виконати співрозмовникові, у реченнях, які виражають наказ, уводяться частки *же, ж*, напр.: *Разсуди* жъ тепер, какимъ тріумфом объты всѣ славне европейскіе грады! (ДДГ, 56).

У перформативних реченнях такого типу використовуються предикативні дієслова типу: *велѣти, приказувати*, напр.: ... велѣли есми нашему вѣрному пану Томѣ логофету *писати* и нашу печать *привісити* к сему нашемоу листоу (ХППСУ, 166); ...приказуемъ пильно... и повторе приказуемъ (ДДГ, 50).

Як правило, в аналізованих імперативних конструкціях, що виражають наказ, немає підмета, тому що адресат відомий із попереднього контексту або виражається звертанням.

Отже, імперативні конструкцій, що виражають наказ, передаючи категоричну форму вираження імперативності, в українській мові XVII–XVIII ст. реалізуються за допомогою спеціалізованих морфологічних і синтаксичних засобів (наказовий спосіб, перформативні, інфінітивні та еліптичні речення).

Список використаних джерел

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – Київ : Либідь, 1993. – С. 145.
2. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови / М. У. Каранська. – Київ : НМК, 1992. – С. 117.
3. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М., 1956. – С. 207.
4. Синтаксис словосполучення і простого речення / за ред. М. А. Жовтобрюха. – Київ : Наук. думка, 1975. – С. 20.
5. Теория функциональной грамматики / А. В. Бондарко, М. А. Шелякин, В. С. Храковский, В. П. Недялков. – Л. : Наука, 1987. – 347 с.
6. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л. : Наука, 1990. – 264 с.

Умовні скорочення

1. АКНЗС – Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 : Корпус документів / П. С. Сохань та ін. – Київ, 1998. – Т. І. – 695 с.
2. ВГ – Волинські грамоти XVI ст. / Упорядники В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – Київ : Наук. думка, 1995. – 245 с.
3. ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : Збірник документів – Київ : Наук. думка, 1993. – 392 с.
4. СУМ – Словник української мови : в 11 т. – Київ : Наук. думка, 1971 – 1981.
5. ХППСУ – Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам’ятників письменської старо-українщини XI–XVIII вв. – Київ : Друкар, 1922. – 199 с.